

TÜRKİYE'DE SOSYAL TEORİDE DİN

Editörler: Cevat Özyurt-Ejder Okumuş

HECE

inceleme

Prof. Dr. Cevat Özyurt: Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma (3. bs. İstanbul, Açılım Kitap, 2017) Modern Türk Düşüncesinin Sosyolojisi (2. bs. Ankara, Kadim Yayınları, 2016); Erich Fromm'un İnsan ve Toplum Anlayışı (2. bs. Ankara, Hece Yayınları, 2016); Eğitim Sosyolojisi Yazıları (Ankara, Pegem Akademi Yayınları, 2017), Modernleşme ve Küreselleşme Yazıları (İstanbul, Açılım Kitap, 2018) adlı kitapları bulunan yazar, Modernleşme ve Gelenekselcilik Arasında Din (Ankara, Hece Yayınları, 2013), Sosyal Teoride Din (Ankara, Hece Yayınları, 2015), Ziya Gökalp Kitabı (Ankara, Hece Yayınları, 2015) Çağdaş Sosyal Teoride Din (Ankara, Hece Yayınları, 2016) adlı kitapların ortak editörlüğünü yaptı. Değerler sosyolojisi, din sosyolojisi, siyaset sosyolojisi, Türk sosyoloji tarihi, küreselleşme, Osmanlı modernleşmesi, milliyetçilik, vatandaşlık eğitimi ve insan hakları konularında çalışmalar yapan Özyurt, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesidir.

Prof. Dr. Ejder Okumuş: 1967 Kahraman Maraş doğumlu. 1988'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1989-1994 yılları arasında İstanbul ve Kahramanmaraş'ta öğretmenlik yaptı. 1995'te Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisansını, 1999'da Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doktorasını tamamladı. Akademik çalışmalarını Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Dini İlimler Fakültesi'nde sürdürmektedir. Çevirilerinin ve makalelerinin dışında bazı kitapları: Din ve Kültür (Ankara, Maarif Mektepleri, 2017); Dinin Gölgesinde (Ankara, Maarif Mektepleri, 2017); Güven Toplumu (Ankara, Maarif Mektepleri, 2017); Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat, (3. bs., İstanbul, İnsan Yayınları, 2017); Gösterişçi Dindarlık (3. bs., İstanbul, Ark Kitapları, 2017); Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun (3. bs., İstanbul, İz Yayıncılık, 2017); Din ve Toplumsal Çatışma (İstanbul, İnsan Yayınları, 2016); Dinin Toplumsal İnşası (Ankara, Akçağ Yayınları, 2015); Kur'an'da Toplumsal Çöküş (5. bs.,

**TÜRKİYE'DE
SOSYAL TEORİDE DİN**

**Editörler:
Cevat Özyurt-Ejder Okumuş**

HECE YAYINLARI

Hece Yayınları: 465

Birinci Basım: Aralık 2017

©Hece Yayınları

Sertifika No: 17672

Kapak Tasarımı: Sarakusta

www.sarakusta.com.tr

Teknik Hazırlık: HECE

Baskı: Dumat Ofset

www.dumat.com.tr

ISBN: 978-605-9556-64-4

HECE Basın Yayın Reklamcılık San. Tic. Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 39/1-2 Kızılay-Çankaya/Ankara

Yazışma: P.K. 79 Yenişehir/Ankara

T: (0 312) 419 69 13 F: (0 312) 419 69 14

e-posta: hece@hece.com.tr

www.hece.com.tr

İÇİNDEKİLER

Gökalp İdeolojisinde Sosyo-Kültürel Unsur Olarak İslâm /Cevat Özyurt /	9
Said Halim Paşa Düşüncesinde Din /Muhammed Yâsir Okumuş /	41
İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Din Ve Toplum Görüşleri /İsmail Güllü /	63
Hilmi Ziya Ülken: Aşk Ahlâkından Aşk Dinine Yolculuk /Mehmet Vural /	103
İslâm İktisat Ahlâkına Dair Birbirini Tamamlayan Bakış Açıları: Weber Ve Ülgener /Celaleddin Çelik /	149
Nurettin Topçu'nun Din Kuramı Ve İslâm Yorumu /Cevat Özyurt /	181
Türk Din Sosyolojisinde Erol Güngör: İslâm'ın Bugünkü Meseleleri'ni Yeniden Düşünmek /Mustafa Kemal Şan-Adem Bölükbaşı /	235
Tevhid Merkezli Bir İlim Metodolojisi Teklifıyla Âmiran Kurtkan Bilgiseven'in Din Anlayışı /Burcu Bayer /	279
Baykan Sezer'in Din Sosyolojisi /Ejder Okumuş /	317
Şerif Mardin'in Din Sosyolojisi-Bir Giriş Denemesi /Ejder Okumuş /	379
Teoman Duralı'nın Düşüncesinde Din-Ahlâk-Felsefe-Bilim İlişkisi Üzerine /Muhammet Enes Kala /	433
Nilüfer Göle'nin Türkiye'de Din Tartışmalarına Katkısı /Bahattin Cizreli /	487

ÖN SÖZ

Bu kitap, sosyal teoride dini konu edinen üç çalışmanın sonucusudur. Birincisi, *Sosyal Teoride Din* başlığıyla 2015 yılında Hece Yayınları'ndan çıkmıştır. Cevat Özyurt ve İbrahim Mazman'ın editörlüğünde hazırlanan bu kitap, *Kant, Hegel, Comte, Marx, Frazer, Durkheim, Weber, Gökalp, Freud ve Jung* gibi önemli kuramcılarının ve bilim adamlarının dinin tabiatı ve özü hakkındaki düşünceleri ile din olgusu üzerine bilimsel gözlemlerini tasvir etmeye, başka bir ifadeyle klasik sosyal teoride dini betimlemeye çalışmaktadır.

İkinci çalışma, 2016 yılında Cevat Özyurt ve Ejder Okumuş'un editörlüğünde yine Hece Yayınları'ndan çıkan *Çağdaş Sosyal Teoride Din* başlıklı kitaptır. Bu kitap, önemli görüşleriyle dikkat çekmeyi başarmış çağdaş on altı sosyal bilimcinin din yaklaşımını ele almaktadır. *Wittgenstein, Sorokin, Fromm, Parsons, Blumer, Frankl, Levinas, Eliade, Gellner, Luhmann, Luckmann, Geertz, Berger, MacIntyre, Zijderveld ve Taylor*'dan oluşan bu bilim adamlarının her birinin din görüşü, uzmanları tarafından incelenmiş ve bu çalışmaya dâhil edilmiştir.

Şimdi elinizde bulunan *Türkiye'de Sosyal Teoride Din* başlıklı bu çalışma ise, Türkiye'de düşünce ve sosyal bilimde önemli görüşleri bulunan on iki düşünce ve bilim insanının din yaklaşımlarını konu edinmektedir. Bu düşünür ve bilim adamları, *Ziya Gökalp, Said Halim Paşa, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Hilmi Ziya Ülken, Sabri F. Ülgener, Nurettin Topçu, Erol Güngör, Âmiran Kurtkan Bilgiseven, Baykan Sezer, Şerif Mardin, Teoman Duralı ve*

Nilüfer Göl'den meydana gelmektedir.

Kitabın amacı, ele alınan kişiler üzerinden Türkiye'de son bir asırlık din düşüncesinin, dine teorik yaklaşımların, bu teorik yaklaşımların genel sosyal teorilerle ilişkilerinin, din araştırmalarında benimsenen yöntemlerin ana hatlarıyla bütüncül bir betimlemesini yapmaktır. Kitap baştan sona kronolojik olarak okunabileceği gibi, ideolojik/teorik/metodolojik zıtlıklar ve benzerlikler üzerinden de okunabilir.

Okuyucu, *Gökalp-Sait Halim Paşa* karşılaştırmasıyla milliyetçilik ile İslâmcılığın din yorumunu, *Gökalp/Baltacıoğlu-Topçu* karşılaştırmasıyla toplumcu yaklaşım ile bireyci yaklaşımın dine bakışını, *Kurtkan Bilgiseven-Topçu* karşılaştırmasıyla İslâm sâfiğindeki uyumlu ve isyancı yaklaşımları, *Mardin-Göle* karşılaştırmasıyla günümüz Türkiye'sinde İslâm'ın geleneksel biçimleri ile modern biçimlerini, *Ülken* üzerinden Türk aydınının din hakkındaki kafa karışıklıklarını ve materyalizme karşı maneviyatı koruma çabasını, *Güngör* üzerinden Türk milliyetçiliği içinde dine özsel yer vermenin tarihsel ve kuramsal tartışmalarını ve İslâm'ın milliyetçi düşüncede tahkim edilme arayışlarını, *Sezer*'in yerli ve Doğucu sosyolojisi üzerinden her dinin kendi tarihsel koşulları içinde özgün yöntem ve kavramlarla incelemenin gerekliliği ile İslâm dininin Anadolu/Türk/Doğu kimliği ile diyalektik ilişkisini, *Ülgener* üzerinden İslâm'ın kapitalist girişimcilik için bir imkâna sahip olup olmadığını tespit etmek için İslâm dini ve İslâm tarihini ayrı ayrı ele almanın gerekliliğini, *Duralı* üzerinden modern zamanlarda İslâm'ın bilgi ve ahlâk alanındaki önermelerini felsefe aracılığıyla ihya etme arayışlarını anlama imkânı bulacaktır.

Önceki iki kitap gibi büyük bir gayretin ürünü olan bu kitap da gerek üniversitelerde ilgili akademik birimlerde bilhassa sosyoloji ve din sosyolojisi dersleri ile bu kapsamdaki diğer dersleri alıp okuyan öğrenciler, gerekse din ve toplum ile ilgilenen genel okur için bir başvuru kaynağı niteliğini haizdir.

Çabalarıyla kitabın bu hâliyle ortaya çıkmasına katkıda bulunan Muhammed Yasir Okumuş, İsmail Güllü, Mehmet Vural, Celaeddin Çelik, Mustafa Kemal Şan, Adem Bölükbaşı, Burcu Bayer, Muhammet Enes Kala ve Bahattin Cizreli'ye çok teşekkür ediyoruz. Kitabın yayımlanma sürecinde emeği geçen Hece Yayınları çalışanlarına içtenlikle müteşekkirimiz.

Kitabın faydalı olmasını diliyoruz.

Cevat Özyurt-Ejder Okumuş

GÖKALP İDEOLOJİSİNDE SOSYO-KÜLTÜREL UNSUR OLARAK İSLÂM*

Cevat Özyurt¹

* Bu makale ilk olarak Muhafazakâr Düşünce Dergisi'nde (Sayı 1, 2004, ss. 218-238) "Gökalp Ulusçuluğunda Kurucu Unsur Olarak Din" başlığıyla yayınlanmıştır.

¹ Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü

“Din-i İslâm, içtimâî bir dindir, yalnız selâmet-i abireyi değil, saadet-i dünyeviyeyi de kâfildir... Din-i İslâm, Arapları bâdiye çadırlarında, Acemleri fesad-ı ablâk mastabalarında, Türkleri bozkır yurtlarında buldu. Bir nefha-i irşad ile bu kavimleri haziz-i cehaletten, evc-i fazilete isad etti” (Gökalp, [1909]² 1976b: 113).

“Din, yalnız mukaddes müesseselerden, yalnız itikatlardan ibaret olduğu için, bunların hâricinde kalan lâ-mukaddes müesseselerden, meselâ ilmî mefhumlarla fennî âletler, bedii kaideler dinin hâricinde ayrı bir manzume teşkil ederler” (Gökalp, 1986 [1923]: 51).

“Türkçüler tamamiyle Türk ve Müslüman kalmak şartı ile Garp medeniyetine tam ve kati surette girmek isteyenlerdir” (Gökalp, 1986 [1923]: 40).

² Köşeli parantez [...] içindeki tarihler, ilgili kaynağın ilk yayımlanış tarihini gösterir.

GİRİŞ

İdeolojilerin bir ihtiyaç hâline gelmesi, taraftar bulması, sosyal ve siyasal yapılardaki değişimlerin sonucudur. Birey kültürünün gelişmesi ve demokratikleşme süreciyle birlikte siyasetin öznesi durumuna gelen insanlar rafine edilmiş, kuramsallaştırılmış düşünceleri (ideolojileri), kimlik ve temsil araçları olarak görmüşlerdir. Kolektif kimlikler ve kitlesel temsil aracı olan ideolojiler, modern devletlerde demokrasinin aldığı özel biçimin (temsili demokrasinin) zorunlu bir sonucudur. Demokrasi aracılığıyla iyi toplum ve iyi yönetim vaadinde bulunan ideolojiler, kendi aralarında rekabet içinde bulunduğundan, kitlelerin duygu, düşünce ve ihtiyaçlarını dikkate almak durumundadır. Siyasal alanda, özgürleşme yolunda atılan her adım, ideologların halka biraz daha yaklaşmasına; ideolojilerin popülerleşmesine, yerelleşmesine ve tarihselleşmesine neden olur.

İlk ideolojilerin evrensel nitelikli yapısını ölçü alan günümüz sosyal bilimcileri yerleşmiş, tarihselleşmiş siyasal ve toplumsal düşünceleri ideoloji olarak tanımlamakta istekli görülmezler. Ne var ki evrenselcilik karşısında tikelcilik ve yerelcilik yeni bir olgu değildir. Daha onsekizinci yüzyılda

evrenselci Aydınlanma ideolojisi, karşısında romantik tepkileri bulmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında ise kendini insan hakları ve uygarlık gibi evrensel değerlerin savaşıncısı ilân eden Napolyon'un yayılcılığı ulusçu hareketlerin direnişiyle durdurulabilmiştir. Ulusçuluk, evrenselci düşünceye indirilen bir darbe olduğu kadar, evrensellik ve uygarlık söylemleriyle yürütülmeye çalışılan yayılcılık karşısında güçlü bir duvar da oluşturmuştur.

Günümüzde insanları arkalarından sürükleyen sosyalizm, liberalizm, feminizm, pozitivism, romantizm, ulusçuluk gibi ideolojiler ya ondokuzuncu yüzyılda doğmuş ya da bu yüzyılda yetkinleşip, kitleleşmiştir. Bu nedenle ondokuzuncu yüzyıla ideolojiler yüzyılı demek yerinde olur. Dinlerin ideolojik içerik kazanması da ondokuzuncu yüzyılda başlayan bir olgudur (Alkan, 2002: 378).



Osmanlı'da ideolojiler bir dizi siyasal ve toplumsal değişikliklerin sonucunda gündeme gelmiştir. İlk ideoloji, resmî çevrelerin geliştirdiği *Osmanlıcılık* ideolojisidir. Yönetimin *Tanzimat Fermanı* ve *Islahat Fermanı*'yla yeniden yapılanarak halka yakınlaşması ve vatandaşlık dolayımıyla evrensel nitelikli bir *Osmanlı ulusu* oluşturma çabası, Osmanlıcılık ideolojisinin uygulama alanını oluşturur. Osmanlıcılık ideolojisi, yönetimin tedricî olarak dinsel içeriğinden soyutlandığı lâikleşme sürecini başlatmıştır. Ne var ki, bu evrensel nitelikli Osmanlıcılık siyaseti, ulusal bilincin gelişmesinde ve toplumsal bütünleşmenin sağlanmasında pek de başarılı olamamıştır.³

³ Osmanlı ulusçuluğu gibi, İmparatorluklardan tek bir ulus oluşturma çabasında olan diğer resmî ulusçuluklar da (Rus, Macar, İngiliz ve Japon imparatorlukları gibi) başarılı olamamış; ancak bu resmî ideolojiler imparatorlukların dağılmasını bir süreliğine de olsa geciktirebilmişlerdir (Anderson: 126-8).

Çok dinli ve çok etnisiteli bir siyasî coğrafyada ulusal birliği sağlamadaki başarısızlık, Osmanlı’ya özgü bir durum değildir. Avrupa devletlerinin birçoğu da çok dinli ve çok etnisiteli siyasî yapılarla örtüşen bir ulus yaratmada güçlük çekmiştir. Başarısızlığı kabul etmeyen, Fransa, İngiltere ve İspanya gibi birçok ülkede “ulusçuluk ilk safhada dinsel hoşgörüsüzlükle birleşmiştir”. Farklı mezheplere sahip olma bile, uluslaşmanın önünde ciddi bir engel olmuş, “Protestanlar ile Katoliklerin karışımı bir ulus, ancak özel durumlarda ve büyük güçle kurulabilmiştir” (Lipson, 1978: 428).

Reformlara rağmen, Osmanlı’da bir yandan ayrılıkçı ulusçuluk güçlenerek devam etmiş; diğer taraftan da Müslümanlarla eşit haklara kavuşan gayri-müslimler, bununla yetinmeyerek, geleneksel dinî-toplulukları etnik-topluluklara dönüştürmeye çalışarak özerk bir statü kazanmaya çalışmış ve bu yolda Rusya’nın ve Batılı devletlerin desteğini de kazanmışlardır. *Islahat Fermanı* (1856), bireysel eşitlikleri geliştirmekle birlikte, Osmanlı’da geleneksel dinî-toplulukların etnik-topluluk olarak tanınmasını sağlayan ilk hukukî belge olma özelliğini de taşır. Bu gelişmelerden hoşnut olmayan ve hâkim ulus olma özelliğini kaybeden Müslümanlar ise *Islahat Fermanı*’ndan sonra yönetim çevresinin geliştirdiği Osmanlıcılık ideolojisine kuşkuyla bakmışlardır.

1860’larda gazeteler etrafında örgütlenen yeni Osmanlı aydınlarının öncülüğünde, Osmanlıcılık ideolojisi sivilleşerek geniş kitlelerin kabul edebileceği bir içerik kazanır. Yeni Osmanlıcılık ideolojisinde, ulus kültürel ve dinsel değerler üzerinde şekillendirilmeye çalışılmakta; meşruiyetin kaynağının İslâm dini olduğu ısrarla vurgulanmaktadır. İçeride azınlık ulusçuluğunun artması ve dışarıda (Orta Asya, Hindistan, Afrika ve Orta Doğu) İslâm coğrafyasında görülen emperyalist yayılma Osmanlı aydınları arasında *ittihad-ı İslâm* düşüncesini öne çıkarmıştır. *Yeni Osmanlılar*’ın *ittihad-ı İslâm (İslâm ulusu)* düşüncesi, II. Abdülhamit tarafından büyük ölçüde

uygulamaya konulmuştur. 1876-1878 arasında Balkanlar'da büyük toprak kayıplarına uğranması ve bunun sonucunda Osmanlı sınırları içindeki nüfus dengesinin Müslümanların lehine değişmesiyle, yönetim *ittihat-ı anasır* politikası yerine *ittihat-ı İslâm* politikasını ön plana çıkarmıştır (Alkan, 2002: 389). “Müslüman unsurları sosyo-ekonomik bakımdan kalkındırma ve devlete bağlama projesi olarak” *ittihat-ı İslâm* politikası, II. Abdülhamit tarafından 1908'e kadar uygulanmış ve devletin ayakta kalmasında başarılı olmuştur (Çetinsaya, 2002: 272). Bu politika içeride toplumsal birliği sağlamanın bir aracı olurken, dış politikada da “tehdit ve denge aracı” olarak kullanılmıştır. II. Abdülhamit'in *İslâmcılık* ya da *Pan-İslâmizm* siyaseti, tamamen pragmatik kaygılarla sınırlı kalmıştır. Örneğin, bu dönemde eğitim kurumlarının modernleşmesiyle, geleneksel eğitim kurumu olan medrese ve ulemanın sistemin dışına itilmesiyle, din tam olarak devletin denetimi altına sokularak *resmî İslâm* oluşturulurken; Müslümanlar arasında ayrılıkçı eğilimlerin başladığı coğrafyalarda Hilafet ve Saltanat'a bağlılığı kuvvetlendirmek amacıyla *Aşiret Mektebi* açılmış ve bu mekteplerde *İslâm ulusu* teması daha yoğunluklu olarak işlenmiştir. *Osmanlı ulusu* teması zaman zaman işlenmekle birlikte bu dönemde hâkim bir kimlik söylemi olmamıştır (Alkan, 2002: 390-2). Abdülhamit daha çok İslâmcı olarak bilinir. Fakat Abdülhamit'in İslâmcılığı son tahlilde, İslâm'ın ideolojik kavramlarıyla donatılmış bir Osmanlılık yorumudur. Kayalı'nın (1998: 34) belirttiği gibi “Bu Osmanlılık, İslâmî sembollerden yararlanan ve Osmanlı devletinin İslâmî kimliğini ve savaştaki yenilgilerden sonra Müslüman tebaanın moralini yükselten pragmatik bir siyaset”tir.

II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında tekrar *ittihat-ı anasır*'ı esas alan Osmanlılık siyasetine dönülmüştür. Ne var ki, 1911-1913 yıllarında siyasî ve sosyal şartların değişmesiyle *ittihat-ı İslâm* siyaseti tekrar hatırlanmış ve “1918'e kadar yani bütün Arap topraklarının ayrıldığıнын kesinleşme-

sine kadar uygulanmaya çalışılmıştır” (Çetinsaya, 2002: 272). İttihatçılar, İslâmcılığa görünürde karşı çıkıyor olmalarına rağmen, *devlet dini* yaklaşımını II. Abdülhamit'ten devralarak devam ettirmişlerdir. Bu dönemde, bir taraftan dinin sosyal ve siyasal kurumlar üzerindeki etkileri kırılmaya çalışılırken, diğer taraftan İslâm'ın “toplumu seferber edebilme gücünden” azamî ölçüde yararlanılmıştır. I. Dünya Savaşı'nda cihat, gazilik, şehitlik gibi dinsel değerler yeniden yorumlanarak iç ve dış siyasetin merkezine yerleşen Türkçülüğün hizmetine sunulmuştur. Dönemin şartları ve toplumsal yapı, Türkçü eğilimleri ağır basan İttihatçıları, âdeta Türkçü-İslâmcı bir vizyon oluşturmaya zorlamıştır (Alkan, 2002: 400).

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyıl başlarında din-devlet ilişkileri konjonktürel dalgalanmalara bağlı olarak sürekli değişmiştir. *Tanzimat Fermanı*yla başlayan lâikleşme sürecinin 1870'lere gelindiğinde kesintiye uğradığı veya hız kestiği görülür. 1880-1908 arasında ise farklı bir lâikleşme süreci devreye girer. Bu dönemde devlet hem yönetim ve eğitim alanındaki modernleşme faaliyetleriyle geleneksel dinsel yapının çözülmesini sağlamış hem de siyasî söylemlerinde dine daha fazla yer vermiştir. 1908'de *II. Meşrutiyet*'in ilânıyla din-siyaset ilişkisinde yeni bir döneme girilir. Devletin tüm dinlere ve etnik topluluklara aynı mesafede kalacağı belirtilerek, *Tanzimat ruhu* canlandırılmaya çalışılır. Ne var ki sonuç İttihatçıların beklediği yönde gelişmez. Bir süre sonra, azınlıkların ayrılıkçı düşüncelerini örgütlü bir yapıya kavuşturmak için, *hürriyet*'i bir araç olarak kullanmak istedikleri görülür. Balkan Savaşları sonrasında, 1913'de bir darbeyle iktidara gelen *İttihat ve Terakki Fırkası*, -tıpkı II. Abdülhamit'in yaptığı gibi- bir yandan kurumların lâikleşmesini devam ettirirken diğer taraftan toplumsal seferberliğin sağlanmasında dinî değerlerden azamî ölçüde yararlanma yoluna gitmiştir. II. Abdülhamit İslâmlığı *Osmanlı ulusunun* temel kurucu unsuru olarak görürken, İttihatçılar